

Jadwiga Zientukowa

LICZEBNIKI DWOJE, OBOJE/OBYDWOJE, TROJE
W POLSKIM JĘZYKU LITERACKIM I W DIALEKTACH

Wśród tzw. liczebników zbiorowych wyrazy te wyróżniają się zakończeniem *-oje* (wobec *-oro* w *czworo* i następnych) oraz większą frekwencją w praktyce językowej. Dzisiejsza forma na *-oje* (por. psł. **dwujoje*) wywodzi się ze staropolskiego (do XVIII/XIX w.) liczebnika przymiotnikowego typu *dwój, dwója, dwoje* 'podwójny, dwójaki'¹. Postać *obydwoje* jest późna, w języku literackim rozpowszechniła się w XX w., od XVI w. są poświadczone sporadyczne *obo-**dwoje* i forma z członem *oba*-².

W historii polszczyzny liczebniki *dwoje, oboje, troje* ulegały różnorodnym przemianom. Ich status we współczesnym języku nie jest jednoznaczny, nasuwa istotne trudności interpretacyjne³. W literaturze językoznawczej znajdujemy opisy i polemiczne wypowiedzi dotyczące liczebników zbiorowych w systemie języka literackiego⁴. Wiadomości o nich w dialektalnej odmianie polszczyzny są natomiast skąpe i rozproszone. Pragnę tu przedstawić: 1) swój głos w dyskusji na temat liczebników zbiorowych w dzisiejszym ję-

¹ H. Grappin, *Les noms de nombre en Polonais*, Kraków 1950; P. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952-1956 (hasło *dwoje*).

² H. Grappin, *op. cit.*, s. 116.

³ Odnosi się to także do pozostałych liczebników zbiorowych.

⁴ Szczególnie ważne są publikacje: Z. Saloni, *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim*, [w:] *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, Wrocław 1976, s. 43-78; M. Kucala, *O rodzaju gramatycznym w języku polskim (uwagi związane z referatem Z. Saloniego; Kategoria rodzaju w języku polskim)*, tamże, s. 79-87; Dyskusja (po referatach Z. Saloniego i M. Kucala), tamże, s. 87-96; Z. Saloni, *Kategorie gramatyczne liczebników we współczesnym języku polskim*, [w:] *Studia gramatyczne*, t. 1, Wrocław 1977, s. 145-173.

zyku literackim; 2) wstępne wyniki moich badań liczebników na polskim obszarze dialektalnym⁵. Ograniczam się do języka współczesnego, chociaż źródła gwarowe zawierają materiał z kilkudziesięciu lat.

Rozważenia wymagają następujące problemy:

I. Miejsce wyrazów *dwójje*, *oboje/obydwójje*, *troje* w zasobie słownikowym języka oraz ich zakres semantyczny.

II. Dystrybucja w tekstach, tzn. przy jakich rzeczownikach występują, jakim podlegają ograniczeniom, jaki jest ich stosunek do innych liczebników wyrażających tę samą wartość liczbową (np. *dwójje* : *dwa* : *dwie* : *dwaj*) oraz innych środków kwantyfikacji (np. *dwójka dzieci/uosznów*, *dwie pary nożyczek*), nadto frekwencja w języku naturalnym.

III. Morfologia - stosunek do kategorii liczby, rodzaju i przypadku.

IV. Składnia, tj. łączliwość z formami nominalnymi i werbalnymi - wzajemne stosunki determinacji. Ten problem odkładam do osobnego opracowania.

JĘZYK LITERACKI

I. W słownikach języka polskiego omawiane wyrazy figurują jako osobne hasła⁶. Liczebniki na *-oje* traktowane są inaczej niż formy typu *dwaj*, *dwóch*, *dwu*, *dwie* podawane jako różne co do rodzaju gramatycznego postaci odpowiedniego liczebnika głównego (*dwa*). Definicje określają znaczenie omawianych wyrazów przez odniesienie ich do odpowiednich liczb i uwagi o dystrybucji, np. hasło *troje*: "liczebnik zbiorowy odpowiadający liczbie 3, używany w odniesieniu do osób różnej płci, do dzieci lub zwierząt (zwłaszcza młodych) oraz do przedmiotów, których nazwy używane

⁵ W wypadku języka literackiego stwierdzenia dotyczące liczebników na *-oje* można w większości rozciągnąć na pozostałe liczebniki zbiorowe. W opisie gwar ograniczam się stricte do wymienionych czterech wyrazów. Materiał gwarowy czerpałam ze słowników, monografii, tekstów i z kartoteki *Słownika gwar polskich* (MSGP), za udostępnienie której wyrażam podziękowanie Zakładowi Dialektologii Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

⁶ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1-11, Warszawa 1958-1969; *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, H. Kurkowska, Warszawa 1973; *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1-3, Warszawa 1978-1981. W dalszych rozważaniach za podstawę biore ten ostatni.

są tylko w liczbie mnogiej: *Troje ludzi, dzieci. Troje kurcząt, cieląt. Troje drzwi, sań*⁷. Tego typu informacja daje bardzo nie-dokładne pojęcie o dystrybucji omawianych liczebników w dzisiejszej polszczyźnie.

Godny uwagi jest stosunek wyrazów *oboje/obyduoje* do *duoje*. Nie są one pełnymi synonimami, choć odnoszą się do liczby 2. *Dwoje* może występować w zdaniu oderwanym od szerszego kontekstu, np. *Dwoje młodych pije wodę; Jakichś dwoje kręciło się tu wczoraj*. Nie można jednak swobodnie w miejsce *duoje* wstawić *oboje/obyduoje* (nie istnieje **jakichś oboje*). Wyrazy *oboje/obyduoje* wymagają kontekstu wskazującego, że chodzi o określone dwie osoby, występują na ogół w funkcji anaforycznej. *Dwoje* w połączeniu z rzeczownikami osobowymi lub nieosobowymi (np. *duoje ludzi /duoje drzwi*) oznacza zwykle część zbioru, gdy *oboje/obyduoje* - cały zbiór złożony z dwu osób, co odpowiada znaczeniu 'oni dwoje' (= ten i ta), por. *Dwoje naszych dzieci choruje na koklusz* (liczba dzieci może być większa niż dwa) wobec: *Nasze dzieci zostały w domu. Oboje chorują na koklusz* (tj. mamy dwoje dzieci i wszystkie chorują). Liczebniki *oboje/obyduoje* kojarzą się z zaimkiem *wszycy, wszystkie* (pluralis). Wyrazy *oboje/obyduoje* niosąc informacje o liczbie określanych obiektów (wyłącznie ludzi) i o zamknięciu zbioru (jak zaimek *wszystek*) pod względem przynależności do części mowy zajmują, tak według kryterium znaczeniowego, jak składniowego (*Ci oboje nauczyciele już wyszli jak Ci wszycy nauczyciele...*), pozycję pośrednią między liczebnikami a zaimkami⁸.

II. Dystrybucja liczebników na *-oje* w tekstach nie przebiega według jednolitego kryterium. Krzyżują się tu kryteria semantyczne i formalne, nie działają one jednak bezwyjątkowo, pozycja liczebników zbiorowych w języku jest mało stabilna. *Dwoje* i *troje* mają dystrybucję identyczną, *oboje/obyduoje* wykazują w stosunku do nich dość znaczne różnice⁹.

Liczebniki zbiorowe występują na ogół jako synonimy liczebników głównych, różnice, nie zawsze jednak ostre, zachodzą w dystry-

⁷ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 3, s. 532. Podobne dane o dystrybucji zawierają gramatyki: W. D o r o s z e w s k i, *Podstawy gramatyki polskiej*, cz. I, Warszawa 1963, s. 232; J. T o k a r s k i, *Fleksja polska*, Warszawa 1978, s. 159.

⁸ W polskich opisach gramatycznych zaliczane są do liczebników.

⁹ Rozpatruję tu dystrybucję na podstawie formy N-A.

bucji. Rzeczowniki, z którymi wykazują one łączliwość (obligatoryjną lub fakultatywną), należą do trzech klas wyrazów zróżnicowanych semantycznie: osobowych, żywotnych nieosobowych, nieżywotnych. Dystrybucja liczebników typu *dwójce* w każdej z tych klas jest inna co do zakresu (produktywności) i frekwencji w uzusie.

A. Łączliwość z rzeczownikami o znaczeniu osobowym.

Taką łączliwość mają wszystkie omawiane liczebniki: *Dwójce/troje studentów już zdało; Obydwójce wasi studenci już zdali*. Ten typ związków wyrazowych stosunkowo słabiej w porównaniu z należącymi do dwu pozostałych klas ulega erozji pod wpływem innych sposobów określania liczby obiektów. Łączące się z formami liczebników na *-oje* rzeczowniki są zróżnicowane formalnie: 1) pod względem rodzaju to masculina lub neutra (brak femininów); 2) pod względem liczby - formy pluralis (wyjątkowo plurale tantum *rodzice*) oraz singulare tantum (*państwo, profesorstwo* itp.)¹⁰.

W tej klasie wyróżniają się dwie grupy:

1. Liczebniki *dwójce, troje*:

a) łączą się z rzeczownikami rodzaju męskiego osobowego obligatoryjnie, gdy oznaczają grupy osób nie tylko płci męskiej lub gdy brak informacji o płci, np. *Dwójce/troje ludzi/uczniów przyszło*; użycie liczebnika głównego zmienia znaczenie: *dwójce ludzi* to 'dwie osoby' - *dwóch ludzi* to 'dwaj mężczyźni', *trzech uczniów* to 'trzej uczniowie' (= osoby płci męskiej), można jednak w miejsce *dwójce, troje* podstawić rzeczowniki *dwójka, trójka*, np. *Trójka turystów już wyszła*;

b) łączą się obligatoryjnie z wyrazem *dzieci*, a fakultatywnie z niektórymi neutrami i masculinami oznaczającymi grupy dzieci, np. *dwójce niemowląt/dwa niemowlęta, dwójce niemowlaków/dwa niemowlaki, troje maluchów/trzy maluchy* itp.; w literaturze wymienia się też rzeczownik *dziewczęta* (neutrum oznaczające osoby żeńskie), ale w uzusie przeważa *trzy dziewczynki/dziewczyny*; *dwójce, troje* można zastąpić rzeczownikiem, np. *Dwójka dzieci bawiła się piłką*;

c) występują przy dwóch rzeczownikach singulare tantum: *państwo, rodzeństwo*, użytych jako rzeczowniki zbiorowe wieloelemento-

¹⁰ Rzeczowniki typu *państwo* Z. Saloni zalicza do kategorii plurale tantum. Za A. Bogusławskim i M. Kucalą przyjmuje, że w świetle kryterium morfologicznego są to singularia tantum (por. *Kategoria gramatyczna grup imiennych...*, s. 88-89, 85). Status tej grupy rzeczowników ciekawie przedstawił K. F e l e s z k o, *Funkcje form kategorii liczby w polskiej grupie imiennej*, Warszawa 1980, s. 56-57.

we, nie wymagające indeksu, tj. nie w typie państwo *Iksin'soy*; w zdaniu *Dwoje państwa może usiąść tutaj* chodzi o dwie osoby z większej grupy; zdanie *Dwoje mego rodzeństwa przeniosło się na wieś* nie zawiera informacji, czy moje rodzeństwo liczy dwie czy więcej osób; forma na *-oje* jest w związku z tymi rzeczownikami obligatoryjna, gdyż *dua państwa* to 'dwa kraje', *dua rodzeństwa* to 'bracia i siostry z dwu rodzin'; dopuszczalne są rzeczowniki *dwójka*, *trójka* (*Dwójka mego rodzeństwa pali*); zalicza się tu czasem rzeczownik *potomstwo*, jednak zwroty typu *Miał troje potomstwa* wyszły z użycia na korzyść *Dozekał się trójki potomstwa*, *Miał troje potomków* itp.

Tak jak państwo zachowuje się wyraz *rodzice*, gdy oznacza matki i ojców grupy dzieci, np. *Troje rodziców rozmawiało z dyrektorem szkoły*.

2. Liczebniki *oboje*, *obydwoje*:

a) występują przy nielicznych nazwach zbiorowych oznaczających dwuelementowy zbiór osób różnej płci, treściowo odpowiadających wyrazowi *małżeństwo*¹¹; ze względu na cechy formalne rzeczowników wyróżniają się tu dwie grupy:

- z rzeczownikami singulare tantum: *oboje/obydwoje państwo Kowalscy* i dziś już raczej archaiczne zwroty *oboje wujostwo/profesorostwo X* itp., które ustąpiły na korzyść wyrażenń analitycznych: *profesor X z żoną*;

- z rzeczownikami w formie l. mn. *oboje/obydwoje rodzice/dziadkowie/małżonkowie/narzeczeni* itp.; liczebnik na *-oje* jest obligatoryjny jako wykładnik płci mieszanej: *oboje dziadkowie* 'dziadek i babcia' ≠ *obaj dziadkowie* 'dwaj mężczyźni będący dziadkami';

b) łączą się z formami l. mn. rzeczowników męskich osobowych, gdy mowa o parze osób różnej płci, np. *Oboje Francuzi nic nie rozumiełi*; brak w języku rzeczowników **obójka*/**obydwójka* (na wzór *dwójka*) wzmacnia frekwencję wyrazów *oboje/obydwoje*;

c) występują często z zaimekami osobowymi; zwroty *my/wy/oni oboje/obydwoje* nie są równe pod względem semantycznym (co do informacji o płci) zwrotom *my/wy/oni obaj*, *my/wy/(one) obie*.

B. Łączliwość z rzeczownikami żywotnymi nieosobowymi.

Zasób liczebników jest tu mniejszy o wyłącznie osobowe *oboje/obydwoje*¹². Publikacje normatywne informują, że liczebniki

¹¹ Szerzej o tym zob. K. F e l e s z k o, op. cit., s. 48-49.

¹² Zaskakujące *oboje kociąt*, podane w *Słowniku poprawnej polszczyzny*, nie zostało zaczerpnięte ze współczesnego uzusu.

zbiorowe wchodzą w związki z nazwami istot niedorosłych, np. *dwój-je dzieci/cieląt/kurosząt*¹³. Stwierdzenie takie nie odpowiada w pełni dzisiejszemu stanowi języka. O nazwach osobowych (*dzieci* itp.) była mowa wyżej. Nazwy zwierząt, przy których te liczebniki mogą się pojawiać, ograniczają się w praktyce do kilku wyrazów, w zasadzie neutrw na *-ę*, *-ęta*: *cielęta, jagnięta, kocięta, koźlęta, kuroszęta, psiełęta, prosięta, szcenięta, swierzęta*. Jednak wyrażenia typu *dwójje/trojje kurosząt* mają już odcień archaiczny. W uzusie dominują zdecydowanie wyrażenia typu *dwa kuroszęta*, w stanie zaniku jest typ *dwójje kurosząt*.

C. Łączliwość z rzeczownikami nieżywotnymi.

Podawana w podręcznikach informacja, że liczebniki zbiorowe występują przy nazwach przedmiotów mających formę plurale tantum (*dwójje/trojje drzwi/sań/skrzypiec* itp.), jest współcześnie jeszcze mniej ścisła niż w wypadku nazw zwierząt niedorosłych. Rzeczowników w formie plurale tantum, które fakultatywnie pojawiają się w uzusie z tymi liczebnikami, jest niewiele. Powszechnie używa się tu liczebnika głównego wzmocnionego dodatkowym elementem leksykalnym, głównie *parę*, rzadziej *sztuki*, np. *Zajechały dwie pary sań*, *Niósł dwie pary skrzypiec* obok zleksykalizowanego: *konaert na dwójje skrzypiec*, *Wziął trzy pary/sztuki grabi*. Najczęściej chyba słyszy się jeszcze *dwójje drzwi* obok *dwie pary drzwi*. Paralelnie zachowują się rzeczowniki *oczy, uszy*, które w naturze występują parami: *dwie pary oczu/dwójje oczu* (rzadziej).

D. Zakres dystrybucyjny liczebników typu *dwójje* jest bardzo wąski. Nawet tam, gdzie można uznać je za obligatoryjne wobec wykluczenia liczebnika głównego ze względu na możliwość zmiany znaczenia lub niepoprawności (* *dwa dzieci*), w uzusie często ustępują innym sposobom kwantyfikacji: rzeczownikom *dwójjka, trójjka* i zwrotom typu *wujek i oiocia* zamiast *oboje wujostwo*.

Łączliwość liczebników zbiorowych z nazwami istot niedorosłych ogranicza się do jednego wyrazu *dzieci* i fakultatywnego pojawiania się przy kilku innych rzeczownikach osobowych, natomiast przy nazwach małych zwierząt zostały one już niemal całkowicie wyparte (*dwa cielęta*).

Tradycyjne przekonanie o łączeniu się omawianych liczebników

¹³ Zob. m. in. D. Butler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1976, s. 341.

z rzeczownikami nieżywotnymi o formalnej cesze plurale tantum nie ma już właściwie oparcia w dzisiejszym uzusie.

Co do frekwencji liczebników na *-oje* w praktyce językowej, to najczęściej, jak się zdaje, występuje wyraz *oboje* (z oboczną postacią *obydwoje*). Przyczyny tego szukać należy: 1) w jego łączliwości wyłącznie z rzeczownikami osobowymi (por. punkt II.A); 2) w posiadaniu cech wspólnych z zaimkiem *wszyscy* (por. punkt I), w tym tak użytecznej ze względów stylistycznych zdolności do pełnienia funkcji anaforycznej (*Spotkał na dworcu Marię i Jana. Oboje jechali do Krakowa.*); 3) w braku w zasobie leksykalnym rzeczowników **obójka/*obydójka*, które mogłyby, jak *dwójka, trójka*, konkurować z liczebnikiem na *-oje*.

III. Charakterystyka morfologiczna omawianych liczebników nasuwa pewne problemy. Tak jak liczebniki główne, nie mają one kategorii liczby, mają zaś kategorię przypadku. Na temat stosunku liczebników zbiorowych do kategorii rodzaju nie ma wśród językoznawców jednolitego poglądu. W tradycji gramatycznej traktowane są one jako odrębne formy słowotwórcze (por. I). Odmienne stanowisko przedstawił Zygmunt Saloni¹⁴. Włączył mianowicie liczebniki zbiorowe do odpowiednich leksemów liczebników głównych, opierając się na - jak uważa - referencjalnej identyczności form typu *pięciu - pięć - pięcioro* i uzależnieniu ich łączliwości - z pominięciem pewnych wypadków (o czym pisze) - od leksemu rzeczownikowego. Widział w tym zjawisko analogiczne do opozycji rodzajowych (przy przyjętym przez niego rozumieniu kategorii rodzaju rzeczowników jako składniowej, selektywnej). W konsekwencji Z. Saloni traktuje liczebniki zbiorowe jako formy rodzajowe liczebników głównych mających rodzaj jako kategorię fleksyjną. Mimo że zdaje sobie sprawę z tego, iż "połączenia rzeczowników z formami typu *dwoje* nie należą do częstych i produktywnych"¹⁵, na podstawie łączliwości właśnie z tymi liczebnikami wyróżnia trzy spośród dziewięciu proponowanych przez siebie rodzajów rzeczownika: N1 (*niemowlę*), P1 (*wujostwo*), P2 (*drwi*), ponadto - jak pisze - rzeczowniki klasy M1 (*nauczyciel*) mają dodatkową - tj. gdy oznaczają zbiory osób o różnej płci - łączliwość z formami typu *dwoje*

¹⁴ Zob. Z. Saloni, *Kategoria rodzaju...*; t e n ż e, *Kategoria gramatyczne liczebników...*

¹⁵ Z. Saloni, *Kategoria rodzaju...*, s. 59.

(wobec podstawowej łączliwości z *dwaj, dwóch/dwu*). Stanowiako Zygmunta Saloniego poparł, z pewnymi modyfikacjami, Roman Laskowski, natomiast krytycznie odniósł się do niego Marian Kucała¹⁶.

Za kategorię fleksyjną "z tendencją do redukcji" uważa liczebniki zbiorowe Barbara Grzeszczuk. Nie podaje jednak przemawiających za tym rzeczowych argumentów. Wskutek pomieszania różnych pojęć określanych terminem rodzaj, tj. tzw. tradycyjnego wyróżniania dwu rodzajów gramatycznych w pluralis i przedstawionych przez Z. Saloniego klas selektywnych rzeczownika, znajdują się w jej artykule niejasne stwierdzenia typu: "Liczebniki zbiorowe można uznać za wariant rodzajowy liczebników głównych, ich trzeci rodzaj obok męskoosobowego i niemęskoosobowego"¹⁷. Wywody B. Grzeszczuk poddał krytyce M. Kucała, który ze względu na "nieregularność w budowie, znaczeniu i ilości liczebników zbiorowych" opowiada się za tradycyjnym ich traktowaniem jako kategorii słowotwórczej¹⁸.

Sądzę, że poza wymienionymi argumentami przemawiającymi przeciw traktowaniu liczebników zbiorowych jako form fleksyjnych odpowiednich liczebników głównych warto jeszcze zwrócić uwagę na następujące fakty: 1) w tekstach mogą one swobodnie (przy rzeczownikach osobowych) być zastępowane rzeczownikiem typu *dwójka*; 2) mają deklinację rzeczownikową według paradygmatu singularis neutrum (*dwójce, dwójga, dwójgu, dwójgiem*), co - jeśli pominąć właściwe tylko liczebnikom zbiorowym rozszerzenie tematu o element *g*, *g* - czyni je bliskimi rzeczownikom w formie singulari tantum (*państwo*). Synonimiczność dwu formacji słowotwórczych (*troje - trójka*)¹⁹ i niemal identyczny ich zakres dystrybucyjny (por. punkt II), a także fleksja *dwójce, dwójga* itd. wskazują na to, że wyrazy określane tradycyjnie jako liczebniki zbiorowe, następujące tyle trudności interpretacyjnych, mają w dzisiejszej polszczyźnie cechy rzeczownika i raczej z tą klasą wyrazów niż z szere-

¹⁶ Zob. *Kategorie gramatyczne grup imiennych...*, s. 89-93 - R. Laskowski, s. 85-86 - M. Kucała.

¹⁷ B. Grzeszczuk, *Liczebniki zbiorowe - kategoria fleksyjna czy słowotwórcza?* "Język Polski" LVIII, 1978, s. 27.

¹⁸ Tekst zamieszczony po artykule B. Grzeszczuk, op. cit., tamże, s. 29-30.

¹⁹ Pełna, jeśli pominąć inne znaczenia rzeczowników typu *trójka*.

giem form typu *dw*a - *dw*aj - *dw*óch - *dw*u - *dw*ie należałoby je łączyć²⁰. Liczebniki zbiorowe są więc kategorią pograniczną.

DIALEKTY

I. Liczebniki na *-oje* poświadczone są z przeważającą częścią polskiego obszaru dialektalnego²¹. Nie są używane w Polsce północnej (Kociewie, Malborskie, Warmia, Mazury) oraz w niektórych gwarach Śląska i pogranicza śląsko-wielkopolskiego²². Niestety, źródła gwarowe²³ nie dostarczają dokładniejszych informacji o ich zasięgu geograficznym oraz częstości i zakresie występowania w poszczególnych dialektach. Niniejszy opis odnosi się do dialektów polskich jako całości, uwypukla zjawiska o charakterze ogólniejszym. Cytowane przykłady, lokalizowane z dokładnością do większych obszarów gwarowych, zostały dobrane tak, aby sygnalizowały obecność ilustrowanych zjawisk w różnych dialektach.

*Dwoj*e, *troj*e są w zasadzie synonimami liczebników głównych, *obój*e, *obydwoj*e (rzadkie, MSCP) i poświadczone z Kaszub *obój*e *dwój*e (LTP, s. 69) znaczą 'określone dwie istoty', sporadycznie 'o-

²⁰ Przeciwnie interpretacji Z. Saloniego przemawia też fakt, że uzależnienie liczebników zbiorowych od klasy rodzajowej rzeczowników, z którymi się łączą, nie zachodzi w związkach typu *dwoj*e *nauczycieli*, w których liczebniki zbiorowe występują stosunkowo często (jako wskaźnik płci mieszanej w grupie osób), a obserwowane jest tylko w nielicznych dziś zwrotach, które właściwie można uznać za zleksykalizowane (*dwoj*e *dzieci/ludzi*, *obój*e *państwo*).

²¹ M. in. w następujących źródłach opublikowanych: B. S y c h t a, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1-7, Wrocław 1967-1976; A. T o m a s z e w s k i, *Gwara Łopienna i okolic w północnej Wielkopolsce*, Kraków 1930; K. N i t s c h, *Dialekty polskie Śląska*, cz. 1, Kraków 1939; W. D o b r z y Ń s k i, *Gwary powiatu niemodlińskiego*, cz. 2, Wrocław 1967; M. S z y m c z a k, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, Łódź 1961; M. K u c a ł a, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957; E. P a w ł o w s k i, *Gwara podegrodzka*, Wrocław 1955; J. M a z u r, *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. 2, Wrocław 1970; W. C y r a n, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź 1960.

²² Por. B. S y c h t a, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. 1, Wrocław 1970; H. G ó r r o w i c z, *Dialekt malborski*, t. 1, Gdańsk 1967; K. N i t s c h, *Dialekty polskie Prus Zachodnich*, [w:] *Wybór pism polonistycznych*, t. 3, Wrocław 1954, s. 47-251; tenże, *Dialekty polskie Prus Wschodnich*, tamże, s. 252-321; M. G r u c h m a n o w a, *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra 1969; A. Z a r ę b a, *Słownik Starych Siołkowic w powiecie opolskim*, Kraków 1960; por. też H. N o w a k, *Gwary chazackie w powiecie rawickim*, Poznań 1970, s. 186.

²³ W tym MACP i atlasy regionalne.

kreślone dwa przedmioty'. Najczęściej używana jest forma przypadka N-A.

II. Dystrybucja.

A. Liczebniki te występują w związku z rzeczownikami *ludzic, dzieci* i w odniesieniu do grup osób o mieszanej lub nie wskazanej płci, np. *było dvoje luży bidnyx* lub, MSGP: *mjdu troje geoi, to bala třej s'novje* kasz, LTP; *jady do slubu [...], jus jidy oboje maz*, TL; *uobydwoje rożice musli byś do spoveři maz*, MSGP; *On i ona obodwoje są xori* kasz, SSK²⁴; a także: *dujjo g'ejf'ant/dva z'evčata* kasz, LTP, SSK, oraz *dwoje žouž śl*, MSGP.

B. *Dwoje, troje*, wyjątkowo *oboje*, poświadczone są przy niektórych rzeczownikach oznaczających zwierzęta domowe. Nie ujawniają się tu żadne reguły dotyczące cech semantycznych bądź gramatycznych (rodzaj, budowa słowotwórcza) tych rzeczowników. Są to głównie wyrazy *bydło* (neutr.) i *świnia* (fem.), nadto rzadko: *koń* (masc.), *cielę* (neutr.) itp. Przy rzeczowniku *bydło* liczebnik typu *dwoje* motywowany jest semantycznie i gramatycznie (rzeczownik zbiorowy - forma singulare tantum), przy *świnia* tłumaczy się chyba tradycją (ciekawe, że w tych samych gwarach nie występuje przy rzeczowniku *krowa*). Na przykład *troje bydła mjajny łącz*, SzSiD; *dwoje śfyni* (ale: *dve mačor*) *maz*, MSGP; *mała d'ay krusf, troje śfyni* lub, MSGP; *troje koñi nežyvyx* podlas, MSGP.

C. Dość licznie poświadczone są liczebniki *dwoje, troje* z rzeczownikami plurale tantum. *Dwoje* pojawia się również choć rzadko i niekonsekwentnie przy rzeczownikach *oczy, uszy*, np. *dwoje sanek młp/włkp; kazden dvoje spódnóf, gade noši* suwalskie; *kupij se troje portek młp; dve lata, dvoje majtkuf, galotuf śl; šofa na dvoje žvi młp; dvoje skšypca młp; kierpošu nowych troje żywieckie*, przykłady z MSGP; *dwoje nožycak łącz*, SzGwD; *dwoje grabi, troje d'vyži śl*²⁵.

Wyraz *oboje* przy rzeczowniku nieżywotnym plurale tantum poświadczony sporadycznie: *ta dvoje d'epnyx kalesonuf oo bežo, to uoboje maz, na sobje młp*, MSGP.

D. Charakterystycznym dla gwarowej odmiany polszczyzny zjawiskiem jest brak konsekwencji w dystrybucji omawianych liczebn-

²⁴ W przykładach kaszubskich pisownie trochę upraszczam, znak *i* zastępuje literą *j*.

²⁵ W. Dobrzyński, op. cit., s. 96.

ków. Objawia się to ich wymiennością (obocznym występowaniem) z liczebnikami głównymi. Właśnie w relacji liczebników typu *dwójce* do konkurencyjnych form liczebnikowych ujawnia się wyraźna różnica między polszczyzną dialektalną a literacką. Stosunek liczebników typu *dwójce* do postaci konkurencyjnych wygląda następująco:

1. Typ *dwójce* : *dwa* (*dwie*) - obserwuje się tu wzajemną substytucję (*dwójce* ↔ *dwa*)²⁶: a) *dwa* w miejsce *dwójce*, np. *Te dwa nđstareŕi ŕece/dwójce ŕeci* kasz pd.-zach., LTP; *dwójce ŕeczek (ŕeci)/dwa ŕecka* młp, MSGP; *bóje nous tŕi ŕeci* śl, MSGP; *dwa luŕe/dwójce luŕi* maz (teŕ ŕ), MSGP; *Żył sobie biedny chłop (!) [...] jeno z babom byli oby-dwa wobec: Ón sobie rachwał, se obydwoje z sono sŕaie potozo* młp, MSGP; *i padli oba dwa tén i óna* śl, MSGP; *ŕoba s koŕitom poŕlimy łącz*, SzSłD; b) *dwójce* w miejsce *dwa* (*dwie*) - ten kierunek podstawniania poŕwiadczony jest rzadziej, np.:

- z rzeczownikiem nieŕygotnym neutrum: *mjál [...] dŕyŕjő kröŕ-lefetŕ* kasz, LTP 91; *dŕeje kōzani, dŕeje wjesōŕy* kasz, MAGP. t. X, s. 85; *Dwójce drzewa, oboje sielone; troje drzewa stoi* młp, Karŕ;

- z rzeczownikiem nieŕygotnym masculinum: *wŕoŕyŕ ty [diable] paŕce ŕobidwoje do tegŕo ŕrópŕtđka (= palce od obydwu rąk)* Podhale, MSCP;

- z rzeczownikiem femininum, ŕygotnym: *te oboje/oba dobre kobjeti pŕyŕli*, sporadyczne koc pn., AJK, t. 11, s. 123; (do dzie-wczynek:) *ŕe poŕuoaj jej, oboje ŕe baŕta* okolice Grajewa, MSGP; por-teŕ *dwójce/trojce ŕwin(i)* (II.C).

W niektórych gwarach liczebniki typu *dwójce* pojawiają się przy rōŕnych rzeczownikach, bez względu na ich rodzaj gramatyczny i stosunek do cechy osobowości i ŕygotności, np. *Dwójce ŕeci ŕeŕi, Mam dwójce córek, Dwójce meŕŕyŕn pŕyŕŕo* Podlasie, MSCP; *obojce okna, dwójce roŕiōŕŕ* G, Krajna²⁷. Na Krajnie tzw. liczebniki zbiorowe występują rzadko, nie mają "jakieŕs odrębnęj i bliŕej okreŕ-lonej [...] funkcji", nie rōŕnią się poza formą od liczebników głównych²⁸.

2. Typ *dwójce* : *dwaj/dwōch* - występowanie form na *-oje* przy rzeczownikach o znaczeniu męskim osobowym, tj. *dwójce ochłopōw* zamiast *dwaj ochłopi/dwōch ochłopōw*, jest poŕwiadczone doŕc obficie z

²⁶ Jako podstawę odniesienia przyjmuje tu stan w języku literackim.

²⁷ Z. Z a g ó r s k i, *Gwary Krajny*, Poznań 1964, s. 96.

²⁸ *Taniec*, s. 97.

terenu obejmującego Kaszuby południowe (sporadyczne zapisy też z Kaszub środkowych i północnych), Krajną, gwary tucholskie i północnokociewskie²⁹. Formy typu *dwóje* używane tu są obok *dwaj/dwoch/dwa*. Poza tym obszarem wypadki takiej dystrybucji wyrazów *dwóje*, *troje*, *oboje* notowane są u Karłowicza i w MSGP sporadycznie z Kujaw, Śląska, południowej Małopolski. Na przykład: *dwóje/dwaj chłopci kasz*, *te dwóje chłopcy tuch*, *te oboje/oba chłopcy koc*, AJK, t. XI; *dwójc synóv* Krajna, ZagGKr; *Parobek i gospodarz uorali oboje razem kuj*, Karł; *Syn mo troje tyx chłopcy* śl, Karł; (o dwóch chłopcach:) *di som dwóje* Podhale, MSGP; też osobliwe *Napotkała [...] troje sydownie łącz*, Karł.

E. Jako synonim liczebnika na *-oje* pojawia się też rzeczownik typu *dwójka*. Wskazuje na to hasło *trójka* 'grupa trzech osób' w SSK (hasła *dwójka* brak): *Nas le trójka bęta; ze trójka, tam dąsto biva bójka*. Karłowicz podaje tylko zwroty *we dwójkę*, *we trójkę*. Rzecz wymaga dokładniejszego zbadania.

III. Morfologia. Liczebniki na *-oje* nie mają kategorii liczby. W zakresie kategorii przypadku sytuacja odbiega od znanej z języka literackiego i nie przedstawia się jednolicie. W dialektach istnieje stan następujący:

1. Obecność w systemie odrębnych form paradygmatu z tematem rozszerzonym elementem *g*, *g'*. Poza formami odmiany rzeczownikowej (np. *dwójga* G, *dwójgu* D, L, *dwójgem* I, podlas, MSGP) istnieją formy odmiany mieszanej³⁰ rzeczownikowo-przymiotnikowej (np. *obojgu* G, *obojgum* D, *obojgem* I, *obojgu* L, podlas; też: *uobojgoma* I, młp pd.-wsch.; *s trojima źedmi* I, lub, MSGP). Bywa, że w jednej wsi występują formy obu typów³⁰.

2. Brak odrębnego paradygmatu, tj. utrzymanie tylko N-A typu *dwóje*, a w przypadkach zależnych upowszechnienie form liczebników głównych, np. *dwuóje źedmi* N, *dlá tyx dwuų źedmi* G, *dwyma źedm* D, s

²⁹ Zob. AJK, t. 11, mapy 516-519, s. 96, 100-102, 105-106, 108; LTP, s. 553, 555-556, 712, 737-738, 740; Z. Z a g ó r s k i, op. cit., s. 96-97. Szerzej o tym w artykule: J. Z i e n i u k o w a, Liczebniki w grupach nominalnych z rzeczownikami rodzaju męskiego osobowego i męskiego niesobowego w dialekcie kaszubskim, [w:] SFPS 1983, t. 21, s. 143-157, tam też przykłady.

³⁰ Trafia się przeniesienie formy z *-g-* do N (*dwojga/dwoje* łącz. SzGwD, s. 104-105) i do A w zwrocie *we dwóje*, np. *we dwójgu* raz. MSGP; *obojeśma* ve *dwojga* *peuři* podlas, W. C y r a n, op. cit., s. 209.

*třyma źećci I, wlkp*³¹; *obodwoje są xori, Já ju długo obudwux na wíždź kasz, SSK.*

3. Tendencja do nieodmienności, tj. uogólnienia formy na *-oje* np. *matka dwoje źećci śl*³²; *Ze swojimi troje źećci kasz*³³.

W praktyce formy wymienionych typów, zwłaszcza dwóch pierwszych, często występują obocznie³⁴. We fleksji omawianych wyrazów widoczny jest stan rozchwiania.

Co do stosunku liczebników na *-oje* do kategorii rodzaju, to z opisu ich dystrybucji w dialektach (por. punkt II) wynika, że nie są to formy fleksyjne reprezentujące jakiś rodzaj gramatyczny, lecz formy słowotwórcze o niestabilnej pozycji w systemie leksykalnym i gramatycznym.

Porównanie stanu w języku literackim ze stanem w dialektach jest trudne, gdyż zestawiamy tu jeden system z wieloma systemami. Daje się jednak wykryć wspólne tendencje oraz ważniejsze różnice między ogólnonarodową i gwarową odmianą polszczyzny. Wspólna jest tendencja do usuwania bądź ograniczania tej kłopotliwej klasy wyrazów, dzieje się to jednak na różne sposoby. W polszczyźnie literackiej widać dążność do redukcji ich łączliwości z pewnymi grupami rzeczowników (nieżywotne pluralia tantum i nazwy istot niedorosłych) i ograniczenia jej do rzeczowników mających cechę osobowości. Zmierzają do precyzowania ich funkcji jako jakby negatywnego (obok *dwójka, trójka*) wykładnika płci w grupie osób (ani męska, ani żeńska, tylko mieszana lub neutralna). W dialektach zakres dystrybucyjny jest szerszy (m. in. utrzymywanie się przy nieżywotnych pluraliach tantum, występowanie przy niektórych żeńskich nazwach zwierząt), ale towarzyszy temu rozpowszechniona wymiennosc z formami liczebników głównych i tendencja do zanikania paradygmatu.

³¹ A. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 77.

³² K. Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, s. 135.

³³ P. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. 3, Berlin 1971, s. 602.

³⁴ K. Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, s. 135; J. Mazur, *op. cit.*, s. 47.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

a) Skróty cytowanych źródeł gwarowych

- AJK - Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich, t. wstępny i 1-15, Wrocław 1964-1978.
- Karł - J. K a r ł o w i c z, Słownik gwar polskich, t. 1-5, Kraków 1900-1911.
- LTP - P. L o r e n t z, Teksty pomorskie (kaszubskie), Kraków 1924.
- MACP - Mały atlas gwar polskich, t. 1-13, Kraków 1957-1970.
- MSCP - Magazyn Słownika gwar polskich (kartoteka w Krakowie).
- SSK - B. S y c h t a, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, t. 1-7, Wrocław 1967-1976.
- SzGwD - M. S z y m c z a k, Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim, Łódź 1961.
- SzŚiD - M. S z y m c z a k, Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim, cz. 1-8, Wrocław 1962-1973.
- TL - J. B a r t m i ń s k i, J. M a z u r, Teksty gwarowe z Lubelszczyzny, Wrocław 1978.
- ZagGKr - Z. Z a g ó r s k i, Gwary Krajny, Poznań 1964.

b) Inne skróty

- kasz - kaszubskie
- koc - kociewskie
- kuj - kujawskie
- lub - lubelskie
- łęcz - łęczyckie
- maz - mazowieckie
- młp - małopolskie
- młp/włkp - pograniczne małopolsko-wielkopolskie
- podlas - podlaskie
- śl - śląskie
- tuch - tucholskie
- włkp - wielkopolskie

Jadwiga Zieniukowa

THE NUMERALS *DWOJCE, OBOJE/OBYDWOJCE, TROJE*
IN THE POLISH LITERARY LANGUAGE AND IN DIALECTS

The paper describes the status of collective numerals, especially those ending in *-oje*, in modern literary Polish and in the dialects of the Polish linguistic area. The following problems are discussed: 1) the position of these words in vocabulary and their semantic scope; 2) their distribution in texts, including their relation to other numerals expressing the same numerical value (*dwójce ; dwa ; dwie ; dwaj ; dwóch*) and other means of quantification (*dwójka dzieci, dwie pary nożyczek*); 3) their morphology i.e. their relation to the categories of number, case and gender.

The literary language. There are certain differences between the words in question. *Oboje/obydwójce* which refer to number 2, differ from *dwójce* semantically (they denote the set as a whole coming close to the pronoun *wszyscy/wszystkie*) and in respect to the distribution: they form phrases only with personal nouns. *Dwoje, troje* may combine facultatively also with other nouns (animate and inanimate).

The range of distribution of collective numerals is very narrow. They form obligatory phrases with masculine personal nouns if they refer to a group of persons of both sexes or if there is no information as to the sex of persons (*troje uczniów*), substant. *dzieci* and a few singulare tantum nouns (*obojce państwo X*). However, *dwoje, troje* may be replaced by the nouns *dwójka, trójka* (*trójka uczniów*). The type *dwoje kurcząt* is almost extinct (replaced by *dwa kurczęta*). The type *dwoje sań* (collective numeral plus substant. pl. tantum) has been almost completely repressed by phrases of the type *dwie pary sań*.

The numerals in question possess the category of case but not the category of number. Linguists are not unanimous as to their relation to the category of gender. The author proclaims herself against treating them as inflected forms of cardinal numerals. Their present features relate them to nouns.

Dialects. Numerals ending in *-oje* occur in most dialects. Their distribution is inconsistent and they often occur alternatively with cardinal numerals (*dwoje źeczek/dwa źeczka, dwoje/dwaj chłopci*).

The numerals in question do not have the category of number. They are

not grammatical gender forms of cardinal numerals, but separate words. Their case category is unstable.

Both the literary language and dialects show a common tendency to loose this troublesome class of words. In the literary language it is done through a restriction of their concurrence with certain groups of nouns; in dialects, whose range of distribution is wider (phrases with inanimate pl. tantum and with some female animal names), through alternation with cardinal numerals and a tendency to delete the paradigm.